

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І МОВНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
СПРОБА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ:
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ / Відп. ред.
Г.Боряк; упор. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова,
Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко,
В.Шандра. – К.: Інститут історії України
НАН України, 2013. – LXII+810 с.

Національне самовизначення особи поміж таких координат, як релігія або культурна спадщина, включає й ціннісний орієнтир – мову. Визначальна роль її у становленні національної ідентичності припала на ХІХ ст., коли більша частина українських етнічних земель перебувала у складі Російської імперії. Яким чином нормувалося мовне питання впродовж 1847–

1914 рр. та як воно пов'язувалося з формуванням української ідентичності відтепер маємо змогу вивчати за допомогою тематичного збірника документів і матеріалів. Подібний археографічний проект з історії «українського питання» в політиці центральної влади ХІХ – початку ХХ ст. реалізовано в незалежній Україні вперше завдяки спільним зусиллям колективів науковців і співробітників Інституту історії України НАНУ, Укрдержархіву, ЦДІАК України на чолі з відповідальним редактором доктором історичних наук Г.Боряком. Виходу цього видання у світ завдячуємо також представникам української діаспори – В. та О. Шиприкевичам, чий родовід пов'язаний із Поліссям.

Передмова до збірника складається з двох розлогіх статей провідних науковців, докторів історичних наук В.Шандри і П.Гриценка. Вони по суті доповнюють одна одну, висвітлюючи, з одного боку, історію формування в Російській імперії мовної політики, а з іншого – аналізуючи шляхи утвердження української мови. Зокрема, В.Шандра детально розглянула мовну ситуацію в губерніях підросійської України, при цьому переконливо наголосивши, що мова для української спільноти на той час виступала все ж таки основним елементом ідентичності. Авторка обірунтувала значення освіти при соціалізації та формуванні ідентичності, нагальну потребу рідномовного навчального процесу, яка назріла вже у другій половині ХІХ ст. Аналізуючи причини заборонних актів 1876 і 1881 рр., дослідниця зауважує небажання імперської влади визнати, що українська мова існує й, попри все, розвивається. Не оминула увагою В.Шандра процес інтелектуалізації мови, котрий, незважаючи на всілякі заборони, був незворотним – від розмовної практики до книжок. У короткому нарисі історії української мови в Російській імперії П.Гриченко висловлює думку, що в ХІХ ст. вона виявилася стрижнем багатовікової традиції українськості, продемонструвавши здатність активізувати етнічну/національну свідомість співвітчизників. Автор слушно зауважує, що хоча в історичному протистоянні української й російської мов в Україні повного російщення не відбулося, усе

ж цей процес виявився настільки глибоким, що досі позначається на нашому повсякденні.

Відзначимо високий джерельний потенціал видання. До збірника ввійшло майже 300 документів, які було виявлено у чотирьох десятках фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, відділу рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника. Ще більшої репрезентативності виданню дала републікація низки документів, почерпнутих зі збірників та наукових часописів, значна частина яких на сьогодні малодоступна дослідникам.

Критеріями відбору архівної інформації послужила фіксація в матеріалах проявів функціонування української мови в різних сферах суспільного життя, або ж заборон її використання. Заслуговує на увагу, що окрім діловодних документів центральних державних установ публікатори включили до видання й таку групу документів, які пов'язані з виконанням на місцях заборонних розпоряджень 1863 та указів 1876 і 1881 рр. Хоча їх чинність поширювалася на всю територію українських губерній Росії, переважно вони реалізовувалися в адміністративних центрах – Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Та все ж зацікавлений дослідник зможе знайти потрібну інформацію й стосовно окремих повітових міст і містечок (Біла Церква, Бердичів, Вінниця, Дубно, Канів, Луцьк, Тараща, Умань, Черкаси та ін.). Також заслуговує на увагу, що до збірника ввійшов пласт інформації, який документує присутність імені й творчості Великого Українця – Тараса Шевченка в різних сферах освітньо-культурного, суспільно-політичного життя.

Відзначимо високий рівень археографічного опрацювання документів, що проявилось в урахуванні вироблених упродовж останнього часу едиційною практикою засад передавання текстів XIX ст., збереженні україномовних фрагментів у російськомовних документах тощо. Археографічній культурі додає ваги й те, що більшість документів публікується повністю. Подані матеріали супроводжуються текстуальними примітками, які фактично відображають результати критичної роботи впорядників.

Підсилюють ґрунтовність документального видання вміщені в додатках дві публікації, до цього відомі переважно за межами України. Перша з них – факсимільне відтворення перекладу українською мовою доповіді комісії Петербурзької академії наук про скасування заборони українського друкованого слова (1905 р.), здійсненого В.Гнатюком, із доданням «Історичної записки» К.Воєнського та вступним словом М.Грушевського. Видана у США ще в 1916 р. ця книжка з колекції П.Штепи була подарована бібліотеці Торонтського університету й уже давно стала бібліографічною рідкістю. Друга публікація – переклад передмови В.Дмитришина (Портлендський університет) до репринтного перевидання праці Ф.Савченка 1876 р. «Заборона українства» (Київ, Харків, 1930 р.), здійсненого в 1970 р. О.Пріцаком окремим томом у «Гарвардській серії українських студій». Шкода, що обсяг збірника не дозволив опублікувати текст самої студії Ф.Савченка.

Професійну повагу викликає високий науковий рівень довідкового апарату, який, без сумніву, стане у пригоді дослідникам при опрацюванні поданих

документів і матеріалів. Традиційна його складова – археографічна передмова – містить відомості про джерельну базу, критерії відбору, виявлення та відповідне оформлення документів. Велику увагу публікатори приділили коментарям з уточненням і роз'ясненням змісту документів, авторства текстів тощо. До беззаперечних заслуг упорядників належить те, що вперше в едиційній практиці було проаналізовано діловодну й текстологічну складові відомого акту 1863 р. Зокрема, аргументовано стверджується, що як такого циркуляру не існувало, а було розпорядження міністра внутрішніх справ Росії П.Валуєва заборонити видання книг українською мовою. Це уточнення, а також той факт, що заборонні укази 1876 і 1881 рр. так і не ввійшли до «Повного зібрання законів Російської імперії», зайвий раз фіксують недосконалість державної законодавчої практики.

Окремої уваги заслуговує укладений упорядниками покажчик усіх згаданих у документах україномовних рукописних та друкованих творів, що розглядалися цензурними органами. До нього ввійшли як дозволені, так і заборонені цензурою книжки й періодика, частину яких було видруковано на території Австро-Угорської імперії, а в підросійській Україні вони поширювалися нелегально. Покажчик містить також музичні й драматичні твори, по дозвіл на постановку котрих громадськість зверталася до цензурних органів. Промовистий факт, на який звертають увагу упорядники: із 600 одиниць згадуваних у документах творів майже половину повністю або частково російська цензура заборонила, а деякі з них так і не було опубліковано.

Інформативності науково-допоміжному апарату додає як анотований іменний покажчик із короткими біографічними відомостями про діячів, державних посадовців, історичних персонажів, так і перелік географічних назв, при складанні котрого упорядники слушно дотримувалися принципу тогочасної адміністративної належності населених пунктів. Зацікавленому дослідникові стануть у пригоді й такі складові довідкового апарату, як списки скорочень, використаних архівних фондів та публікацій документів разом з окремим переліком опублікованих матеріалів. Привабливості збірнику додає вдало підібраний ілюстративний ряд, використаний як при оформленні палітурки, так і в унаочненні самих документів – прокламації, обкладинки, титульні сторінки україномовних книжкових та періодичних видань тощо. Невеликий наклад книги (всього 200 примірників) компенсується розміщенням у вільному доступі на веб-сайті Інституту історії України НАНУ.

Вихід у світ збірника документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії...» фіксує вагомий успіх вітчизняної археографії. Безперечно, це видання можна розглядати як перший крок на шляху до реалізації широкого археографічного проекту з історії «українського питання» в політиці центральної влади XVIII – початку XX ст. Важливо було б продовжити добрий почин публікацією документального масиву обласних державних архівів України, де зберігається чималий пласт інформації стосовно того, якою була реакція місцевих органів влади на виконання розпоряджень вищих інстанцій, а також фіксуються основні прояви суспільно-політичного життя українського населення.

О.П.Прищеп (Рівне)